

Problemi sodobne didaktike in pedagogike, IV.

Vprašanje problemskega in zgodovinskega pristopa pri poučevanju filozofije na sedanji slovenski splošni gimnaziji

1 Uvod

Filozofija najbrž ni le eden izmed tolikih gimnazijskih predmetov, pač pa ravno tisti predmet, ki naj bi najgloblje zaznamoval življenjsko orientacijo naše gimnazijske mladine. Osnovno vprašanje, ki se zastavlja v tej razpravi, je, ali je generalna zasnova predmeta filozofija v okviru splošne gimnazije taka, da omogoča izpolnitev poslanstva filozofije na naših gimnazijah.

Profesorji filozofije, ki se soočamo z izzivom poučevanja našega častitljivega predmeta mlajšim generacijam v okviru programa slovenske splošne gimnazije, lahko namerč razberemo iz veljavnega *Učnega načrta za filozofijo* (odslej UNF), objavljenega na spletnih straneh Ministrstva za šolstvo, da naj bi se naše poučevanje časovno členilo v pet vsebinskih sklopov z ustreznim predvidenim številom ur. Te sklope imenuje UNF na strani 3:

1. Kaj je filozofija? (5 ur)
2. Kaj lahko vem? (15 ur)
3. Kaj naj storim? (15 ur)
4. Izbirna tema? (25 ur)

Že iz te členitve (še bolj pa iz predlogov njene izvedbe, ki jih najdemo v UNF) lahko vidimo, da nam je sugeriran (s pohvalno mero filozofske obzirnosti!) način podajanja, ki ne poudarja zgodovinskega pregleda razvoja filozofije, pač pa sektorialen pregled po

problemskih ali tematskih sklopih. Glede na predlagano terminologijo v reviji *Filozofija na maturi* (odslej FNM) bom imenoval slednji, sugerirani pristop *problemski*, prvega pa historični ali *zgodovinski*.¹

Vprašanje, ki se zastavlja, je torej: ali je res sugeriran pristop ustrežnejši od zgodovinskega pri doseganju *ciljev predmeta filozofija*, kot so določeni v UNF, glede na dejstvo, da je za splošno gimnazijo po istem učnem načrtu predvidenih le 70 učnih ur? Pri tem bo seveda tudi potrebno že izhodiščno tematizirati vprašanje razumevanja filozofije, ki jih omenjeni učni cilji predpostavljajo.

2 Učni cilji predmeta filozofija po veljavnem UNF

Če hočemo obravnavati vprašanje o tem, kateri pristop podajanja filozofije bolje dosega zastavljene učne cilje, si moramo najprej jasneje predočiti pomen teh učnih ciljev samih ter razumevanje filozofije, ki te cilje utemeljuje in h kateremu ti cilji vodijo.

Za začetek si oglejmo, kako so ti cilji definirani. UNF jih deli v *splošne* in *posebne*.

A) *Splošni cilj* je v bistvu en sam. Glasi se: "Pouk filozofije *uvaja dijake v filozofsko mišljenje*" (UNF, 2). Razdeljen pa je v sledeče podcilje:

- a) "Usmerja jih v *samostojno, ustvarjalno mišljenje in presojanje*."

- b) *Spodbuja razmislek o temeljnih vprašanjih človeka in sveta, družbe in narave.*
- c) *Spodbuja kritično refleksijo osnov izkustva, vednosti, vrednot in delovanja.*
- d) *Omogoča zavedanje subjektivnosti in ideoloških pristranosti.*
- e) *Vodi k strpnemu dialogu na podlagi racionalnih argumentov.*
- f) *Omogoča razumeti, kako so temeljni filozofski pojmi vključeni v osnove humanistike, družboslovja, naravoslovja, religije in umetnosti.*
- g) *Pomaga jim pri orientaciji v življenju” (UNF, 2).*

B) *Posebni cilji, ki so označeni tudi kot operativni, pa se delijo v:*

- a) *“odkrivati in raziskovati filozofske probleme,*
- b) *filozofsko preučevati pojme,*
- c) *povezovati raziskovanje pojmov in problemov z ustreznimi avtorji in besedili,*
- d) *oblikovati racionalne argumente,*
- e) *uporabljati jezik jasno, konsistentno, in ustrezno obravnavanim problemom” (UNF, 3).*

Jasno je, da ti cilji izraščajo iz določenega razumevanja filozofije. UNF na tej točki že izhodiščno pove: *“Vprašanje Kaj je filozofija je že samo filozofsko vprašanje. Nanj je možnih več odgovorov, ki izhajajo iz različnih filozofskih tradicij in so vsi upravičeni in veljavni (...)” (UNF, 2).* Skratka, razumevanja filozofije, na katerem temeljijo omenjeni cilji, naj bi ne bilo, saj je takih razumevanj več in bi bilo za demokratično situacijo (znotraj določenega razumevanja demokracije vsaj) nedopustno, da bi eno razumevanje, pogled ene filozofske tradicije na filozofijo privilegirali glede na ostale poglede. Tako si je najverjetneje možno tolmačiti izhodiščni stavek UNF, ki ga bomo imenovali *1. stavek* ali S1.

Vendar takoj po njem najdemo njegovo negacijo: *“Vendar cilji gimnazijskega izobraževanja in mesto filozofije v gimnazijskem kurikulumu narekujejo poudarek nekaterih njenih značilnosti” (UNF, 2), narekujejo, skratka, prav določeno razumevanje filozofije. Po tem*

razumevanju, naj bi bila filozofija: *“kritična refleksija izkustva, vednosti in delovanja”*, ki *“poskuša opredeliti načela vednosti in vrednote, ki usmerjajo delovanje, a hkrati dopušča, da so ta načela in vrednote ter njihove upravičitve omejeni” (UNF, 2).* To opredelitev bomo imenovali *2. stavek* ali S2.

Izpostavljena kontradiktornost prvih vrstic UNF ni predmet zanimanja te razprave. Med drugim tudi zato ne, ker je vsem jasno, da so dokumenti, kot je UNF, politični dokumenti, ki nastanejo znotraj demokratičnih postopkov usklajevanja nasprotujočih si interesov. So, skratka, kompromisi in torej po svojem bistvu bolj ali manj protislovni. Ne glede na to pa je res, da formulacija S2 predstavi določeno razumevanje filozofije. Iz nje lahko povzamemo, da je možno filozofijo v glavnem skržiti na *spoznavoslovje* in *etiko*. *Ontološka* vprašanja naj bi po S2 ne spadala v bistvo filozofije. Iz tega je že dovolj razvidno, da je S1 zavezana tisti usmeritvi sodobne filozofije, ki jo običajno imenujemo *analitična filozofija* in ki se umešča v anglosaško miselno tradicijo, za katero je obče znano, da ontologija ne spada med njene primarne interese.²

Upoštevajoč to interpretacijo se protislovnost med S1 in S2 izkaže za še bolj kričečo, saj S2 predpiše ravno interpretacijo filozofije s strani točno določene filozofske tradicije, tj. anglosaške. Vendar, kot rečeno, nas tu ne zanimajo logični problemi uvodnih stavkov UNF, pač pa nas zanima predpostavljeno razumevanje filozofije v njem. Zdi se, da je analitično razumevanje filozofije v njem dejansko zelo močno na delu. To ni očitno le iz S2, pač pa tudi že iz same predlagane členitve pouka filozofije, ki smo jo omenili v prvem poglavju, kjer je očitno, da tvorita nosilna stebra tega predmeta ravno spoznavoslovje in etika, sledeč preferencam analitične usmeritve.

Vprašanje, ki se sedaj postavlja, je, ali je tudi v učnih ciljih UNF predpostavljeno analitično razumevanje filozofije, ali pa je v njih

možno zaznati (še) kakšen drugačen interpretativni horizont? Odgovor na to vprašanje bomo poenostavili tako, da se bomo vprašali, ali je v omenjenih učnih ciljih prisotno tudi razumevanje filozofije kot ontologije in ne le kot epistemologije in etike.

Če si ogledamo *splošne cilje*, bi lahko rekli, da je zlasti cilj b) ontološko poantiran. Tudi cilj f), ki napoteva na genealogijo filozofskih pojmov in na njih zgodovinski vpliv, nekako presega obzorje analitične misli, za katero je prav tako značilno, da se ne ukvarja rada z vprašanjem zgodovinske posredovanosti misli, s katerim se ukvarja pretežno ("kontinentalna") hermenevtika.³

Če si ogledamo posebne cilje, pa bi lahko rekli, da cilj c) nekoliko jasneje izstopa iz analitičnega konteksta, saj prav tako napoteva na zgodovinski substrat filozofije.

Iz tega kratkega pregleda sledi, da se nahajajo učni cilji v določenem neskladju s sicer prevladujočo analitično zasnovo predmeta, izraženo v S2. Ker pa so ravno učni cilji tisti, ki nas profesorje najbolj zavezujejo v našem delovanju, se moramo vprašati, ali ob-

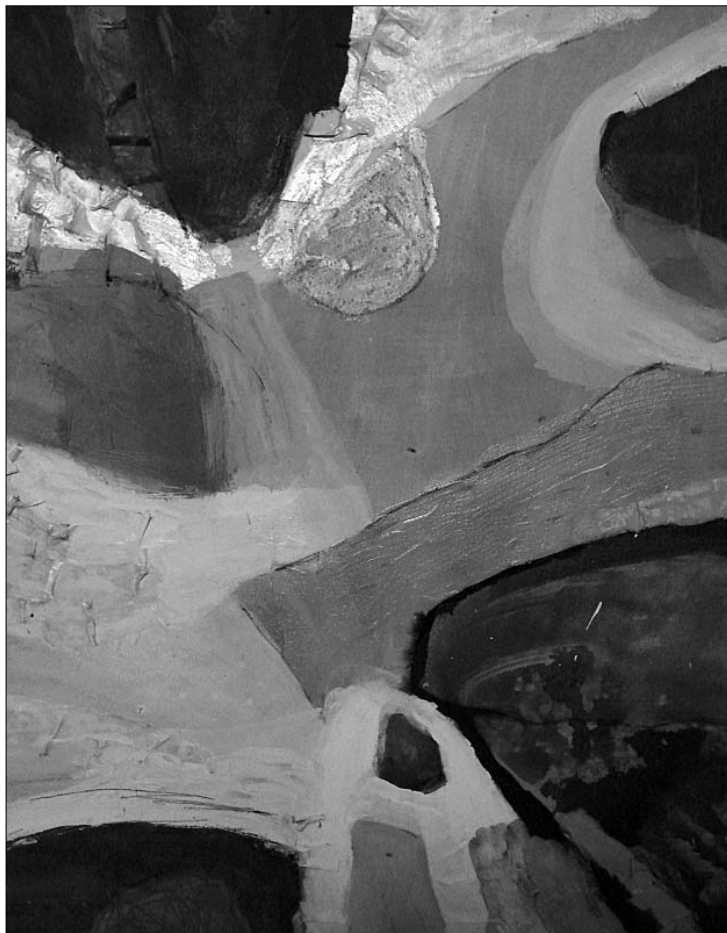
staja neko razumevanje filozofije, ki bi jih povezavalo v smiselno celoto?

Kaj povezuje spoznavoslovno, etiško in ontološko problematiko? Verjetno nič drugega kot tisto vprašanje, s katerim se filozofija nesporno začne in kar je razpoznavni znak ter jedro filozofije kot take: vprašanje o tem, kaj je $\alpha\varsigma\theta\epsilon\eta\eta$. To vprašanje, ki od Talesa dalje obvladuje filozofijo in ki jo v osnovi tudi utemeljuje, je vprašanje po Izvoru in Cilju vsega, kar je.⁴ Ciljnost Izvora razpira etiško problematiko. Izvornost Cilja pa razpira ontološko problematiko Temelja vsega bivajočega, ter spoznavoslovno problematiko u-Temelj-enosti naših spoznanj. Filozofija od svojega grškega začetka dalje je vpraševanje po Temelju in vidimo, da tudi učni cilji UNF, kljub formulacijam v S2, ne morejo prikriti tega dejstva. Saj bi bilo sicer razumevanje filozofije, ki bi se ne sklicevalo na njen izvorni grški kontekst, pravzaprav nesporazum.

Splošni učni cilj UNF, ki pravi, da predmet filozofije "*uvaja dijake v filozofsko mišljenje*", bi torej lahko preoblikovali v formulacijo, da "*uvaja dijake v vpraševanje po $\alpha\varsigma$*

Judita Karba: Pričakovanje 3, litografija, 2004.

Judita Karba: *Krajina*, mešana tehnika, 2003.

ϑξηη”. Preverimo sedaj, v kolikšni meri takšno izvorno razumevanje filozofije dejansko zaobsega formulacije posameznih učnih ciljem. Zadostovalo bo, če v ta namen prerešujemo splošne podcilje:

Ad a) “*Usmerja jih v samostojno, ustvarjalno mišljenje in presojanje*”. Samostojnost mišljenja, pa četudi jo mislimo znotraj novoveških, tako descartesovskih, lockovskih ali kantovskih koordinat, je vselej vezana na utemeljenost mišljenja. Mišljenje je toliko samostojno, kolikor se naslanja na to, kar je zanesljivo, na Temelj (tudi če ta Temelj razumemo v smislu empirističnega dejstva). Ustvarjalnost mišljenja je vezana na zmožnost izboljšav, ki jih lahko

mišljenje doprinese danemu položaju, kar zopet meri na Dobro in torej na Temelj razumljen kot Cilj, ki je tudi osnova samostojnega in ustvarjalnega presojanja.

Ad b) “*Spodbuja razmislek o temeljnih vprašanjih človeka in sveta, družbe in narave*”. Napotitev na Temelj(nost) je tu izrecna in je verjetno ni potrebno posebej eksplicirati.

Ad c) “*Spodbuja kritično refleksijo osnov izkustva, vednosti, vrednot in delovanja*”. Premislek osnov napoteva na premislek Temelja, čeprav je v tej formulaciji dojet le iz spoznavoslovne in etiške perspektive.

Ad d) “*Omogoča zavedanje subjektivnosti in ideoloških pristranosti*”. Z naznačenimi pri-

stranostmi so mišljene neu-Temelj-ene sodb, ki postanejo lahko pod pritiskom raznih dejavnikov veljavne interpretacijske paradigme. Vpraševanje po Temelju je tu seveda implicitno.

Ad e) "*Vodi k strpnemu dialogu na podlagi racionalnih argumentov*". Racionalni argument je postopek, po katerem utemeljimo neko stališče na karseda absoluten način, tj. karseda v Temelju.

Ad f) "*Omogoča razumeti, kako so temeljni filozofski pojmi vključeni v osnove humanistike, družboslovja, naravoslovja, religije in umetnosti*". Temeljnost omenjenih filozofskih pojmov ter njih *osnovnost* na naznačenih razsežnostih zanesljivo napotevajo na preizpraševanje Temelja.

Ad g) "Pomaga jim pri orientaciji v življenju". Zopet smo pri vprašanju o αςζοξηη, kjer je le-ta dojet kot τηηλθ, Cilj.

3 Vprašanje problemskega in zgodovinskega pristopa

Izkazalo se je torej, da zastavljeni učni cilji napotevajo na izvorno, grško dojetje filozofije, ki je v zadnji posledici tudi edino mogoče, saj je φιλοσοφια stvaritev grškega duha. Vodilni cilj UNF, tj. "*uvajanje dijakov v filozofsko mišljenje*", predpostavlja torej vključitev dijakov v tisto mišljenjsko polje, katero nam razpira grško razumevanje filozofije.

Takšna vključitev, če noče biti zgolj zunanja, pač pa taka, da dijaka *dejansko motivira k razumevanju* (brez česar uspešno učenje ni mogoče), predpostavlja *vživetje* dijakov v grško razumevanje filozofije. Šele tedaj torej, ko dijak uzre globoko *povezavo med svojim življenjem in filozofijo* v izvornem smislu, se bo lahko dejansko uvedel vanjo, jo razumel.⁵

Takšno povezavo pa je možno vzpostaviti samo, če pokažemo, na kakšen način ga φιλοσοφια dejansko zadeva, kako konstituiral njegov (naš) sedanj bivanjski/zgodovinski položaj. Dejansko pa ga zadeva samo

in izključno po zgodovinskem posredovanju. Kakršno koli drugo zadevanje je virtualno, nerealno, navidezno. Posledično je genetični prikaz zgodovinskega razvoja filozofije od Talesa do današnje situacije edini možni način, kako lahko dejansko uvedemo dijaka v filozofsko mišljenje.⁶ Vsi drugi načini uvajanja, ki se ne naslanjajo na realno zgodovinsko prizadetost dijakov od filozofije v njenem izvirnem grškem pomenu, torej ne morejo zadeti zastavljenega cilja.

Veljaven UNF pa, kot že rečeno, v nasprotju z izkazanimi predpostavkami njegovih učnih ciljev ne predlaga zgodovinskega pristopa pri poučevanju filozofije, pač pa problemski. Problemski pristop k filozofiji je možno lepo povezati z že naznačenim analitičnim pristopom v UNF, saj ustreza tistemu, kar Branko Klun v svojem članku o otoškem in kontinentalnem pristopu označi kot "horizontalnost" anglosaške filozofije.⁷ Empiristična pozornost na neposredno dana "dejstva" namreč sili analitično misel v difuzno, horizontalno, sektorialno obravnavo, za razliko od kontinentalne, ki je hierarhično zasnovana, usmerjena v "*Grundlagenreflexion*", v naznačeno refleksijo Temelja.⁸

Kljub kritiki, ki jo tu naslavljamo na problemsko uvajanje v filozofijo, moramo priznati temu pristopu določene prednosti, katere povzema Klun: "*Za poučevanje v srednjih šolah, kjer se učenci običajno prvič srečajo s filozofijo, je očitno primernejši anglosaški slog,*"⁹ saj je "*prednost anglosaškega [sloga] v lažjem vstopu v filozofijo, ker so izhodišča obče sprejeta in dosti bolj samoumevna*".¹⁰ Za ta filozofski pristop je namreč značilno, da se utemeljuje na "dejstvih", ki so neposredno dojemljiva, in na "*common sense*" kot "*obče sprejetem kriteriju filozofije in mišljenja nasplo*".¹¹ Ta prednost temelji torej na ekstrapoliranju filozofskih problemov iz njihovega zgodovinskega konteksta v naš (tj. na obzorje našega "com-

mon sense”), ter njihovo obravnavo, kakor da bi tega ekstrapoliranja ne bilo.

Toda če se ozremo recimo na konkreten primer, vidimo, kakšne posledice ima taka operacija v enem izmed kvalitetnejših tovrstnih poskusov uvajanja v filozofijo, kar zagotovo je Palmerjeva široko uporabljena knjiga *Ali središče drži?*¹² Poglejmo npr., kako Donald Palmer obravnava dve obči mesti iz pouka filozofije: *ontološki in kozmološki dokaz za Božji obstoj*.

V obeh primerih Palmer natančno prikaže logično strukturo dokazov, kakršno so zasnovali avtorji (sv. Anzelm, sv. Tomaž, Descartes), ter njihove zgodovinske kritike (Hume, Kant).¹³ Vendar (in to je 1. *očitek*) s tem, ko ne vpne teh dokazov v zgodovinski kontinuum celotne filozofije, ne more posredovati dijaku uvida v to, kako ti dokazi s konstituirajo dijakovo bivanjsko/zgodovinsko situacijo. Zato se dijak ne more počutiti radikalno izzvan k njihovem razumevanju. Edina motivacija, ki se v njem lahko porodi, je nekakšna igriva radovednost glede tega, kako določeni logični algoritmi delujejo oz. ne delujejo. V najboljšem primeru se bo iz tega porodil v dijaku nekakšen logicistični ludizem, na katerega se zdi, da napotevajo besede iz Predgovora k slovenskemu prevodu Palmerja, ki pravijo, da je “neresnobnost” filozofiji inherentna”.¹⁴

Glede na naznačeno definicijo filozofije kot vpraševanja po $\alpha\zeta\omicron\chi\eta\eta$ se lahko vprašamo (in to je 2. *očitek*), koliko je taka motivacija sploh filozofska. $\alpha\zeta\omicron\chi\eta\eta$ je namreč od vsega začetka razumljen tudi kot poslednji Cilj, kot tisto, za kar nam najbolj *zares* gre.

Pri tem pa se pojavi še izrazitejši spoznavoslovni problem (in to je 3. *očitek*). *Ali je na nakazan problemski* (npr. Palmerjev) *način sploh možno razumeti omenjena dokaza?*

Začnimo s kozmološkim dokazom. Palmer nam ga prikaže v obliki *viae secundae*,¹⁵ tj. t. i. Tomaževega dokaza *iz vzročnosti*. Ka-

kor sv. Tomaž sam pravi to ni *manifestior via*,¹⁶ to ni najbolj konkluzivni dokaz za Božji obstoj. Te lastnosti pripisuje prvemu načinu dokazovanja, *ex parte motus*.¹⁷ Tako prvi kot drugi način temeljita namreč na premisi, da v nizu vzrokov in posledic ni mogoče iti v neskončnost, “*non est procedere in infinitum*”.¹⁸ Znano je, da so se kritike (zlasti Humova) obesile predvsem na to premiso, ki, treba je priznati, nikakor ni samoumevna. Treba pa je obenem priznati, da brez razumevanja smiselnosti te premise ni mogoče razumeti dokaza, saj se nam le-ta prikaže kot *nerazumen, nesmiseln*. Palmerjeva knjiga nam ne daje instrumentarija, na osnovi katerega bi to premiso lahko razumeli. Ne daje pa nam ga zato, ker uporablja v prikazu problemski pristop in ne zgodovinskega. Omenjena premisa postane smiselna, če razumemo drugi način dokazovanja na obzorju prvega, v katerem (za razliko od drugega) je vse polno aristotelske ontološke terminologije (actus - ejnevrgeia, potentia - $\delta\upsilon\eta\nu\alpha\mu\acute{\iota}$, motum - $\kappa\eta\eta\nu\eta\sigma\acute{\iota}$). Jasno je, zakaj je za prikaz kozmološkega dokaza Palmer izbral drugo varianto. Ker je vedel, da je prva razumljiva le, v kolikor bi dijaki predhodno osvojili Aristotelovo filozofijo. Ker pa te predpostavke problemski pristop ne more izpolniti, saj jo lahko izpolni le zgodovinski, ostane za Palmerjevega dijak kzmološki dokaz *nerazumljiv*.

Res, je da se skuša Palmer rešiti te zadrege s sklicevanjem na Tomaževo platonistično razumevanje vzroka,¹⁹ vendar taka naznaka ostane dijaku prav tako nerazumljiva glede na to, da mu manjka predhodno razumevanje Platonove filozofije in njenega učinkovanja na visoko sholastiko.

Poglejmo podobno zadrego z ontološkim dokazom. Kako naj npr. dijak razume ključno Descartesovo predpostavko tega dokaza, da je bit realnost ali popolnost, kar je glavni predmet Kantove kritike?²⁰ Ali je sploh možno razumeti to Descartesovo tezo ne upošte-

vajoč dediščine srednjeveškega aristotelizma, zlasti tomizma, kjer je bit razumljena kot *actus* in torej kot *perfectio*, ali, kakor bi rekel Aristotel, kot εσυντελεξησις?

Skratka, vidimo, da osnovnih vsebin pouka filozofije problemski pristop sploh ne more konsistentno razložiti, ne da bi stalno predpostavljajal zgodovinske usvojitve. Brez nje se dijaku filozofija kaj hitro zazdi to, za kar jo (paradoksalno) ravno "common sense" ima: za nezavezujoče govoričenje.

Zgoraj naznačena radikalna motivacija, ki jo zgodovinski pristop omogoča in problemski pristop onemogoča, je s tem dejstvom v tesni povezavi. Kakor je namreč mogoče neko misel konsistentno razumeti le na podlagi njene dediščine, tako je tudi res, da je to konsistentno razumevanje pogojeno z željo po njem, z motiviranostjo zanj. To sovisje pa nas ne sme presenečati, saj, kot rečeno, že od začetka filozofije dalje vemo, da je Začetek (ki nam omogoča razumeti začetno) obenem Cilj (ki nas v globini motivira). Prilastitev dediščine se v tem smislu izkaže kot urešničitev naših temeljnih intenc.²¹

4 Sklep

Res je sicer, da časovni okviru pouka filozofije na sedanji slovenski splošni gimnaziji (za razliko npr. od italijanske)²² zelo otežujejo klasično ekstenzivno zgodovinsko obravnavo filozofije,²³ ki se je v teku razprave izkazala za edino, ki lahko ponudi dijaku adekvatno razumevanje filozofije (tudi glede na učne cilje UNF). Vendar to ne pomeni, da tudi v obsegu predpisanih 70 ur ni možno z ustrezno selekcijo gradiva podati dovolj konsistentnega zgodovinskega prikaza. Mislim, da smo zlasti v luči uvidov o naravi razumevanja s strani sodobne hermenevtike profesorji filozofije dolžni omogočiti dijakom v merah možnega naznačen pristen dostop do filozofskega mišljenja.

1. Prim. Marjan Šimenc, Dodatek k pouku filozofije v Italiji, v: *FNM*, 2-3 (1995), 41.
2. Prim. o tem luciden članek Branka Kluna, Poskus primerjave anglosaškega in kontinentalnega filozofskega sloga, v: *FNM* 1-2 (1999). Glede odpora analitične filozofije do ontologije prim. zlasti str. 71.
3. Prim. tudi B. Klun, *n. d.*, 71 sl.
4. O izvornem filozofskem pomenu αρετης prim. Giovanni Reale, *Zgodovina antične filozofije*, I. zv., Ljubljana, 2002, 46 sl.
5. Prim. tehtno Gadamerjevo izpeljavo tega, da je zares razumljeno le, kar je v polnosti vpotegneno v našo interesno situacijo, tj. v našo vzgibanost, v razdelku II, II, 2 - Ponovni prevzem temeljnega hermenevtičnega problema, v: H. G. Gadamer, *Warheit und Methode*, v slov. prev. T. Virk: *Resnica in metoda*, Ljubljana, 2001, 255-282.
6. Tudi če to uvajanje razumemo bolj v smislu "doing philosophy" kot pa "learning philosophy" (prim. B. Klun, *n. d.*, 73 - 74). Udejstvovanje v filozofiji predpostavlja prav takšno (če še ne večjo) vživetje v izvorno filozofskost kot le dojemanje filozofije.
7. Prim. B. Klun, *n. d.*, 69 sl.
8. Prav tam, 68.
9. Prav tam, 74.
10. Prav tam, 73.
11. Prav tam, 72.
12. Donald Palmer, *Does the Center Hold?*, v slov. prev. M. Dačić et al.: *Ali središče drži*, Ljubljana, 2002.
13. D. Palmer, *n. d.*, 181-194.
14. Marjan Šimenc, *Nekaj besed k slovenskemu prevodu*, v: D. Palmer, *n. d.*, XIII.
15. Prim. Sancti Thomae Aquinatis *Summa theologiae* (STh), I, q. 2, a. 3, c.
16. Prav tam.
17. Prav tam.
18. Prav tam; prim. tudi D. Palmer, *n. d.*, 192 sl.
19. Prim. D. Palmer, *n. d.*, 194.
20. Prim. René Descartes, *Meditacije*, Ljubljana, 1988, 97; prim D. Palmer, *n. d.*, 184-187.
21. Prim. Martin Heidegger, *Sein und Zeit* (GA 2), § 74, str. 383 sl., v slov. prev. T. Hribar et al.: *Bit in čas*, Ljubljana, 1993, 518 sl.
22. Prim. Več avtorjev, *Italija*, v slov. prev. J. Podlesnik, v: *FNM*, 2-3 (1995), 38 sl.
23. Kot sijajen primer takšne obravnave naj omenim delo italijanskega porekla v treh zvezkih, ki se že več let ponatiskuje v različnih verzijah v različnih jezikih: Giovanni Reale, Dario Antiseri, *Il pensiero occidentale dalle origini ad oggi*, Brescia, 1997.